

VZTAHOVÉ POJETÍ MORÁLNÍ SUBJEKTIVITY MEZI ETIKOU PÉČE A TEORIÍ HRY DONALDA WINNICOTTA

ALICE KOUBOVÁ, PETR URBAN, Filosofický ústav Akademie věd České republiky, Praha, ČR

KOUBOVÁ, A., URBAN, P.: The Relational Account of Moral Subjectivity between the Ethics of Care and Donald Winnicott's Theory of Play
FILOZOFIA 73, 2018, No 9, pp. 717 – 730

How can we consider human subjectivity as ethical, granted that human beings are essentially interdependent, self-opaque, vulnerable and ambivalent in their attitudes? The aim of this paper is to tackle the question against the background of the relational notion of subjectivity developed in the ethics of care. First, we analyse Carol Gilligan's theory of moral development and focus on its underlying notion of relational subjectivity. Further, we revise some of Gilligan's ideas with the help of the object relations theory and Donald Winnicott's concept of the transitional area of play in particular. Finally, we show how Winnicott's view of the role of play in human development, especially its capacity to be transformative, joyful, binding and critical, enriches the notion of relational subjectivity and its ethical implications as studied by care ethicists.

Keywords: Ethics of care – Carol Gilligan – Donald Winnicott – Moral subjectivity – Psychoanalysis – Object relations theory – Theory of moral development – Theory of emotional development

Úvod. V kontextu současné filosofie bychom jen stěží hledali exponovanější téma, než je téma subjektivity. Fenomenologická, analytická, strukturalistická, feministická, jakož i postmoderní filosofie přicházejí v průběhu 20. století s přesvědčivou kritikou ideje subjektu ve smyslu autonomního racionálního individua. Zdůrazňují naopak, že struktura subjektivity vždy nutně zahrnuje aspekty sebe-neprůhlednosti, závislosti na druhých a světu, ambivalence, křehkosti, zranitelnosti a nestability.¹ Zdá se, že jedním z nejpálčivějších důsledků tohoto pojetí subjektu je otázka, za jakých podmínek, v rámci jaké struktury a z hlediska jakých principů je možné takovou subjektivitu chápat jako etickou.² Judith Butlerová danou problematiku shrnuje následovně: „Pokud postulujeme subjekt, jenž není sebe-zakládající, tj. jehož podmínky, za nichž může vyvstat, nebudou nikdy jasně vypočteny a zdůvodněny,

¹ Srov. např. Popa (2017).

² Otázku jak myslet subjektivitu po odvratu od ideje autonomního, sebevědomého, racionalistického individua jsme zkoumali v jiném kontextu (v kontextu divadelní praxe) v článku Koubová (2017).

podrýváme tím zároveň možnost odpovědnosti a konkrétně řečeno možnost vydat ze sebe počet?“ (Butler 2005, 19)³ Jinými slovy, pokud zpochybníme, že subjekt vždy přesně ví, co dělá, a své činy si tedy přičítá (je přičetný), znamená to nutně, že postulujeme subjekt dezorientovaný, „eticky nepřičetný“?

V tomto článku se chceme zaměřit na jeden ze současných proudů morální a politické filosofie, který vychází z ideje oslabeného subjektu, a přesto na otázku Judith Butlerové odpovídá negativně. Tímto proudem je *etika péče*.⁴ Spolu se systematickou reinterpretací tradičních etických principů a restrukturalizací kontextu etického vypovídání nabízí etika péče specifický výklad lidské subjektivity a jejího morálního vývoje. Analýza a revize právě tohoto aspektu etiky péče – výkladu morálního zrání lidské subjektivity – je cílem našeho článku.⁵ Zaměříme se přitom na výklad Carol Gilliganové a pokusíme se identifikovat silná i problematická místa její koncepce. Následně navrhneme její myšlenky revidovat za použití teorie přechodového herního pole psychoanalytika Donalda Winnicotta. Touto reinterpretací přitom neztratíme ze zřetele původní záměr myslet slabou subjektivitu eticky, zároveň však dosáhneme větší komplexity při jejím výkladu. Doufáme, že naši reflexí fenoménu hry a herního pole přispějeme k vnitřní debatě a pojmovému obohacení na poli etiky péče.

Etika péče a vztahové pojetí morální subjektivity. V jádru tradičního etického uvažování – přinejmenším od doby osvícenství – hraje ústřední roli představa lidské osoby jako *jedince*, který svobodně a racionálně určuje svůj život a své jednání a který je díky tomu nositelem nezcizitelné morální hodnoty a univerzálních lidských práv. Zralá morální subjektivita je v tradičních liberálních teoriích morálky chápána jako subjektivita *nezávislá* na empirických nahodilostech tělesného a dějinného života a jako subjektivita schopná racionálního sebeurčování.⁶ Lidská pospolitost se podle těchto koncepcí zakládá na „smlouvě“ mezi racionálními jedinci, jejíž dodržování má přispět ke snížení rizika konfliktu mezi jednotlivci sledujícími vlastní prospěch.

³ K bližší diskusi koncepce subjektivity a etiky u Judith Butlerové na stránkách tohoto časopisu srov. např. Koubová (2014).

⁴ Přesně vzato se jedná spíše o „rodinu“ příbuzných etických přístupů než o jeden monolitický proud morální a politické filosofie. Mezi hlavní proponenty etiky péče jakožto morální a politické teorie patří Sara Ruddicková, Nel Noddingsová, Virginia Heldová, Joan Trontoová, Selma Sevenhuijsen, Eva Feder Kittayová, Fiona Robinsonová, Maurice Hamington či Daniel Engster (řazeno podle pořadí vzniku jejich nejvýznamnějších prací).

⁵ V tomto článku nechceme a nemůžeme usilovat o souhrnné představení etiky péče jako etického směru. K tomu v češtině viz např. Held (2015) nebo ve slovenštině Jesenková (2016). Na stránkách tohoto časopisu jsme sami v minulosti publikovali článek, který stručně uvádí do základních myšlenek etiky péče: viz Urban (2015). Pro účely přítomné studie postačí, když pouze nastíníme základní kontury pojetí subjektivity v etice péče a zaměříme se na jeho hlavní etické a filosofické důsledky.

⁶ Srov. např. Kant (1976).

Z pohledu etiky péče je takový obraz člověka a lidské společnosti přinejmenším velmi jednostranný, ne-li úplně pomýlený. Etika péče vychází naopak z náhledu, že tím hlavním, čím se vyznačuje každá lidská osoba bez ohledu na svůj věk, stav, rasu, pohlaví, sociální postavení či etnickou příslušnost je to, že se jedná o bytost, která je *podstatně závislá* na vztazích s druhými osobami, bytost, která žije a uskutečňuje své životní schopnosti a možnosti díky síti vztahů vzájemné odkázanosti a péče. Etika péče proto klade důraz na fenomény spojení, závislosti a péče jako klíčové složky lidského života a lidské morální subjektivity. Ve společnosti, která si cení jako nejvyšší hodnoty soběstačnost, nezávislost a výkonnost, je ale péče chápána jako zátěž a „nutné zlo“. Situace těch, kdo potřebují péči, ale i těch, kdo poskytují péči, je tak devalvována a marginalizována jako společensky (a lidsky) podřadná. Stejně tak etika, která staví na myšlence individuální autonomie ve smyslu nezávislosti, má tendenci oddělovat zranitelnost a závislost od ideálního já a promítat ji do „těch druhých“, kteří jsou slabí, závislí a potřební. Etika péče naopak situuje aspekty zranitelnosti, nejednoznačnosti a křehkosti do samotného jádra morální subjektivity.

Z perspektivy etiky péče se člověk může rozvinout v dostatečně samostatnou a autonomní osobu vždy jen na pozadí a v kontextu vztahů vzájemné závislosti. Nejde o to, že by autonomie jedince byla něčím nežádoucím, co je třeba odstranit ve prospěch nějaké skupinové autonomie. Jde o to, že autonomie ve smyslu představy neomezeného sebeurčování a soběstačnosti jedince se jeví jako 1) iluzorní s ohledem na skutečnou povahu lidské situace, a 2) nevhodná jakožto ideál, neboť v důsledku nevede k široce pojaté míře sebeurčování a soběstačnosti v rámci sociálních vztahů. Tradiční patriarchální myšlení spojuje péči se sebeobětováním, poddaností a podřízeností, a plnění této role přisuzuje „neplnoprávným“ členům společnosti (typicky ženám). Pro etiku péče, která vyrůstá z kontextu feministické filosofie a psychologie posledních dekád 20. století, je klíčové odmítnutí tohoto obrazu péče jako sebeobětování. Etika péče chápe jednání pro sebe a pro druhé jako spojitě nádoby. Já a druzí jsme různí, ale podstatně provázaní, a stejně tak je odlišitelné, ale podstatně provázané prospívání mne a druhých, takže lze říci, že „zdařilý vztah péče znamená jak to, že ve vzájemné spolupráci prospívají osoby, které se v tomto vztahu nacházejí, tak i to, že prospívá vztah jako takový.“ (Held 2015, 27)

Normativní jádro etiky péče charakterizuje 1) důraz na odpovědnost vůči naplnění potřeb druhých, 2) vyzdvižení pozitivního významu morálních emocí a 3) důraz na kontextovou a situační povahu morálního poznání. To, co je morálně žádoucí, nevyplývá ze všeobecných morálních pravidel a jejich aplikace na konkrétní případ, nýbrž z konkrétní vztahové situace, v níž se setkáváme s druhým jako tím, kdo má určité potřeby a nároky, které volají po naší odpovědi. Morálně žádoucí je převzít odpovědnost za vnímané potřeby druhých a usilovat o jejich naplnění. V centru pozornosti etiky péče tedy stojí „zásadní morální význam vnímavosti a vycházení vstříc potřebám konkrétních druhých“ (Held 2015, 23). S tím souvisí pozitivní role

emocí pro uskutečňování zdařilé pečující praxe. Vycházení vstříc potřebám konkrétních druhých předpokládá citlivost vůči pocitům, potřebám, přáním a myšlenkám toho, komu je péče poskytována, a také schopnost chápat situaci z jeho perspektivy.⁷ Etika péče proto zdůrazňuje potřebu kultivace emocí jako je soucit, empatie či vnímavost. Je-li řeč o potřebě „kultivace“ emocí, odkazuje to na fakt, že pozitivní hodnota emocí nespočívá v nich samých, ale závisí na způsobu jejich uplatnění. Virginia Heldová upozorňuje na to, že „na špatnou cestu mohou čas od času sejít i užitečné emoce – jako když přehnané vcítění do druhých vyústí v přehnané sebezapírání nebo když dobře míněný zájem o druhého přeroste v přílišné omezování.“ (Held 2015, 24) Etika péče se proto neodvolává prostě na existující praxe a vztahy péče jako na něco morálně žádoucího, nýbrž volá po přezkoumání a hodnocení stávajících praxí a vztahů s ohledem na normativní ideál zdařilé pečující vztahovosti.⁸

Tento již poměrně podrobně vypracovaný etický přístup zjevně pracuje s oním specifickým pojetím lidské subjektivity, která nás v tomto článku zajímá. Průkopnickou práci na poli definování vztahové subjektivity a jejího zasazení do kontextu morálního vývoje učinila psycholožka Carol Gilliganová v 80. letech 20. století a významně tím ovlivnila vznik etiky péče jakožto morální teorie. Zaměříme se tedy nyní na klíčové aspekty její koncepce.⁹

Morální vývoj a zralost lidské osoby podle Carol Gilliganové. Ve svém stěžejním díle *In a Different Voice* (1982) Gilliganová podrobila kritice teorie vývoje lidské osoby, které spatřují zralost člověka výhradně v dosažení *separace*, tedy v osamostatnění já z prvotních nerozlišností mezi já a druhými. Dospělé, zralé já je v separačních koncepcích osobnostního vývoje tematizováno jako pevně odlišené od světa a od druhých, jako já jehož dospívání a individuace spočívá v procesech postupného oddělování a osamostatňování od vazeb k bezprostřednímu fyzickému a sociálnímu okolí. Takto pojímané já se spojuje s druhými a začleňuje se do lidského společenství a do sdíleného kulturního a morálního světa, protože jediné touto cestou, jak tvrdí separační vývojové teorie, může dlouhodobě regulovat konflikty, které plynou ze střetu individuálních zájmů a nároků jednotlivých já.

Gilliganová tvrdí, že v důsledku dominantního postavení separační teorie lidské zralosti na poli psychologie 20. století došlo k vytěsnění toho pojetí lidského já, které klade do centra zdařilého lidského vývoje nikoli separaci, nýbrž *spojení*, a podle které-

⁷ Srov. Noddings (1984, 14 – 19).

⁸ Srov. Held (2015, 24).

⁹ V tomto článku nám nepůjde o představení proslulého sporu Kohlberg – Gilliganová k otázce stádií morálního vývoje. Dovolíme si zde odkázat čtenáře na běžně dostupnou literaturu k tomuto tématu (srov. např. Blum 1988; Hollway 2006; Kakkori a Huttunen 2010; Hekman 2014). Stejně tak není naším záměrem tematizovat genderové motivy psychologické teorie Gilliganové. Chceme se zaměřit výlučně na koncepci subjektivity, která stojí v pozadí její alternativní teorie stádií morálního vývoje a jejího pojetí psychologické diference muže a ženy.

ho jsou lidské osoby nikoli primárně oponenty, jejichž práva a zájmy jsou ve vzájemném konfliktu, ale členy vztahové sítě, na jejímž udržování a pokračování společně závisí (Gilliganová 2001, 171).¹⁰ Subjektivita je v tomto vztahovém pojetí charakterizována bytostnou propojeností s druhými a světem. Lidský vývoj od svého počátku až po dosažení zralosti je provázen touhou po vztahu, potěšením ze spojení a schopností vytvářet a udržovat vztahy. Proces vývoje lidské osoby je konceptualizován jako proces postupného rozvíjení a obohacování vztahů mezi já a druhým, jako směřování k „dospělé vzájemné propojenosti“. Z této perspektivy pak Gilliganová vyslovuje, že „separace a odtržení, které byly dříve považovány za mezníky vývoje v dospívání a byly prezentovány jako psychologická fakta, se už nezdaří nutně a nevyhnutelně, přirozené či dobré“ (Gilliganová 2001, 23 a n.).

Separáčnické pojetí lidské zralosti se podle Gilliganové opírá o opoziční logiku, podle níž se já a druhý vzájemně vylučují. Tato konstrukce protikladu já a druhý odpovídá protikladu morální alternativy egoismus (selfishness) versus altruismus (selflessness): buď jedním ve prospěch sebe sama, nebo jedním ve prospěch druhého (obětují se pro něj). V morálním ideálu nesobeckosti jako zřeknutí se sebe sama ve prospěch druhého je ovšem, jak ukazuje Gilliganová, skryta past, v níž je já postaveno před vynucenou volbu mezi dvěma stejně špatnými alternativami. Sebeobětující se já, já, které se zřídka sebe sama, je já bez vztahu. Vztah mezi já a druhým je zrušen, když se já vzdává afirmace sebe sama a zaniká ve prospěch druhého. Stejně tak ale zaniká vztah mezi já a druhým tehdy, když já afirmuje sebe sama na úkor druhého. Do kontrastu vůči této vynucené morální volbě mezi egoismem a altruismem staví Gilliganová své *vztahové pojetí morální zralosti*, podle kterého „odpovědnost nyní zahrnuje já i druhého, kteří jsou chápáni jako odlišní, ale propojení, nikoli jako oddělení a protikladní“ (Gilliganová 2001, 163).

Normativním imperativem příslušné vztahové etiky, kterou Gilliganová označuje střídavě jako „etiku péče“ či „etiku odpovědnosti“, je „pobídka k odpovědnému jednání vůči sobě i druhým, a tudíž i k zachování propojenosti“ (Gilliganová 2001, 165), přičemž takové odpovědné jednání „odsuzuje ubližování a vykořisťování“ a usiluje o minimalizaci násilí (Gilliganová 2001, 97). Psychologický základ nenásilných lidských vztahů spatřuje Gilliganová právě ve výše zmíněné dospělé vzájemné propojenosti.¹¹ Agrese a násilí se z této perspektivy jeví „nikoli jako nezkontrolovatelný impuls, který je potřeba ovládnout, ale spíše jako signál, že se narušila spojitost, jako znamení, že došlo k selhání vztahu“ (Gilliganová 2001, 69). Etiku péče či odpovědnosti proto podle Gilliganové charakterizuje to, že nehledá obecná pravidla, která by omezila výskyt násilných a agresivních činů, ale že se snaží v konkrétních situacích nastolovat a rozvíjet konkrétní vztahy a praxe péče, které činí sociální svět bezpečnější tím, že zabraňují izolaci, a tak předcházejí násilí a agresi.¹²

¹⁰ Srov. také Gilligan (1995, 121) a Gilligan (1982, 201).

¹¹ Srov. Gilliganová (2001, 20 a n.).

¹² Srov. Gilliganová (2001, 69).

Gilliganová a psychoanalýza objektních vztahů. Gilliganová dle některých svých kritiků příliš romantizuje povahu mezilidské vztahovosti redukcijním předvýběrem toho, co charakterizuje mezilidský vztah. Do jejího pojetí lidského vztahu není možné zahrnout agresivitu, vztek či destrukci jinak, než jako symptom selhání a narušení spjitosti. Z tohoto důvodu Cynthia Buracková tvrdí, že „pojetí Gilliganové je parciální a pojem ‚vztahu‘ je v něm od počátku omezený“ (Buracková 1994, 44).¹³ Naději na reinterpetaci emočního aspektu koncepce Gilliganové spatřuje Buracková v psychoanalýze. Navzdory tomu, že Gilliganová odmítá Freudovu psychoanalýzu včetně po ní následujících psychoanalytických reinterpetací, její teorie subjektivity a vývoje morálního postoje není v rozporu se všemi psychoanalytickými proudy. Buracková upozorňuje na překvapivou blízkost Gilliganové a psychoanalytické *teorie objektních vztahů*,¹⁴ a to především ve verzi předložené Melanie Kleinovou a následně Donaldem Winnicottem. Právě tato teorie podle Burackové také nabízí možnost vyvážení koncepce Gilliganové.

Psychoanalytická teorie objektních vztahů přepracovává původní Freudovu pudovou teorii osobnosti ve velmi klíčovém ohledu. Přesouvá totiž zdroj rozvoje lidského vědomí i nevědomí z oblasti pudové dynamiky do pole mezilidských vztahů. Vývoj člověka není popisován z principu infantilní autoerotické sexuality pudu, který je výbojný, zahlcující a musí v rámci vývoje projít fází potlačení a sublimace, ale z principu primární závislosti na „objektu“, který je pro dítě od počátku *výživou*. V tomto smyslu je vztah k druhému člověku interpretován obrazně jako pramen, zdroj vývoje, a nikoli jako sféra konfliktu mezi sebeobětováním a nadvládou (kdo z koho). Dítě je vnímáno od počátku jako separované a závislé zároveň, neboť spontánně vyhledává *vztah s* „objektem“ a z tohoto vztahu se postupně rozvíjí (Plhánková 1998, 19). Britská teorie objektních vztahů je rozvíjena pokračovateli myšlenek Melanie Kleinové (tzv. „kleiniáni“) a skupinou Nezávislých („British Independent Group“), do které spadá například R. Fairbairn, D. Winnicott, či J. Bowlby.

Jak tvrdí Buracková (1994), teorie navržená Melanie Kleinovou se shoduje s Gilliganovou v hlavním přesvědčení o nezrušitelnosti vztahové povahy subjektivity.

¹³ Teorie Gilliganové byla, jak známo, kritizována rovněž pro své metodologické nedostatky. Původní vzorek žen, s nimiž Gilliganová prováděla své výzkumy morálního vývoje, byl omezen na úzký okruh bělošských studentek Harvardovy univerzity. Kritici přesvědčivě ukázali, že nezohlednění ekonomicko-sociálního a etnického původu zkoumané skupiny žen významně problematizuje obecnou platnost jejich závěrů. Jako problematická byla často označena i kvalitativní metoda otevřených rozhovorů, kterou Gilliganová využila pro svou práci. Nicméně z perspektivy tématu, které zpracováváme v tomto článku, je debata o metodologických nedostacích Gilliganové koncepce irelevantní. Pojem relační morální subjektivity, který nás u Gilliganové zajímá, není vázán na žádnou z kritizovaných metod.

¹⁴ Není náhodou, že jedním z východisek feministické kritiky, kterou Gilliganová směřuje vůči vývojovým teoriím Piageta, Kohlberga, Eriksona a dalších, je práce Nancy Chodorowové (1978), která v mnohém navazuje na tradici psychoanalytické teorie objektních vztahů, zejména pak na koncepci Melanie Kleinové.

Proto obě přikládají důležitost fenoménům jako je péče, láska, respekt, výživa a vztah.¹⁵ To, co naopak Kleinová nabízí nad rámec Gilliganové teorie, je práce s jakýmsi „temným aspektem“ vztahovosti, tedy aspektem, díky němuž premisa vztahovosti není dobrem o sobě, ale prostým východiskem. Lidskou vztahovost doprovází jak utrpení a bolest, tak potěšení a prospěch. Kleinová zpracovává v rámci své relační teorie témata „negativních“ emocí (hněv, nenávisť), „negativního“ jednání (agrese/destruktivita), či depresivní pozice. Stejným směrem jako Kleinová pak postupuje Donald Winnicott, přičemž Kleinové důraz na možnou interpretaci a integraci negativních fenoménů ve vědomí přesouvá do oblasti prožívání a zkušenosti. Buracková tedy objevuje v myslitelné teorii objektních vztahů velmi relevantní zdroj reinterpretace Gilliganové. Nevšimá si však klíčové role hry a herního prostoru pro rozvoj etického zrání, jak to lze implicitně nalézt v teorii Donalda Winnicotta. Rádi bychom proto v následujícím výkladu ukázali, že Winnicottovo pojetí *hry a hraní* nejenže dává adekvátní prostor a pojmový aparát pro práci s emoční ambivalencí, ale zároveň i umožňuje dobře zasadit takto pojatý emoční vývoj do kontextu lidského morálního vývoje a etiky.

Koncepce přechodového herního pole u Donalda Winnicotta. Východiskem Winnicottovy teorie emočního vývoje je, v souladu s psychoanalýzou objektních vztahů, myšlenka subjektu neredukovatelně zasazeného do mezilidské vztahovosti. Toto východisko zahrnuje i předpoklad závislosti subjektu na druhých a nikdy nedokončené separace, a to jak na úrovni dětského vývoje, tak i dospělé existence: „Jednou jsem řekl ‘Žádná taková věc jako dítě neexistuje’, což zjevně znamená, že vždy, když tu je dítě, je tu mateřská péče a bez mateřské péče by nebylo dítěte.“ (Winnicott 1965, 38) Tím Winnicott nekompromisně zakládá psychologii jednotlivce z relační sociality. „Individuální zrání v sobě nese pohyb směrem k nezávislosti, ale nic takového jako nezávislost neexistuje. Pro jedince by bylo nezdravé, kdyby se natolik odloučil, že by se cítil nezávislý a nezranitelný.“ (Winnicott 1990, 21) Jelikož je nezávislost a nezranitelnost nezdravá, může člověk zdravě růst pouze v prostoru závislých vazeb, ve kterých se musí naučit pohybovat. Winnicott proto zavádí jako důležitou kategorii vývoje subjektivity *potenciální prostor mezi matkou a dítětem*, v němž se vztah pěstuje. V této souvislosti píše: „emoční vývoj jednotlivce se nemůže popisovat čistě v rámci individua“ a vzápětí dodává: „v jistých oblastech, a tato [potenciální prostor mezi matkou a dítětem] je jednou z nich, možná tou hlavní, je chování prostředí součástí osobního rozvoje jednotlivce.“ (Winnicott 2005, 72)

Tato vztahová prostředí nejsou, jak lze odhadnout, hodnotově či vývojově neutrální, nýbrž se vyznačují různými kvalitami. Prostředí příhodné pro rozvoj osobnosti je podle Winnicotta takové, které v jistém metaforické smyslu člověka drží či nese

¹⁵ V rámci objektní teorie se dále objevují pojmy jako „containing“ (zavedený W. Bionem pro zesílení důrazu na mateřskou schopnost přijetí dětských projekcí a jejich zpracování), „holding environment“ (podpůrné prostředí, zavedený D. Winnicottem) či „dyadická jednotka“ (M. Mahlerová).

(„holding environment“ nebo „facilitating environment“, Winnicott 1965, 46, 54). Toto *nosné* či *podpůrné prostředí* přitom není zdrojem pouze libých pocitů bezpečí a uspokojení všech potřeb, ale je dost dobré („good-enough environment“, Winnicott 1990, 22) na to, aby v jeho rámci člověk mohl bez pocitů přílišného ohrožení projít konflikty, negativitou a ambivalencemi. Dle Winnicotta takto strukturované prostory vztahů vyvolávají přechodový stav (Winnicott 2005, 6) a jsou místem hraní (Winnicott 2005, 70 – 71). Tím chce především říci, že vztahové prostory, které umožňují zdravý rozvoj, nejsou statické a uzavřené, ale že jejich hlavní charakteristikou je umožnění proměny podle situací, ve kterých se zúčastnění ocitají.

Herní prostor se podle Winnicotta rozvíjí v lidském životě prvotně a nutně mezi dítětem a jeho nejbližší pečující osobou. Tuto osobu Winnicott nazývá tradičně „matkou“, nicméně podle všech popisů je „matka“ takovou bytostí, která v prvních letech života dítěte představuje jeho základní referenční osobu, zdroj prvotního bezpečí a péče. Vybudování herního prostoru přitom nejdříve předchází období saturace základních potřeb dítěte: „Člověk, jehož život nebyl dostatečně dobře započat matkou, nedosáhne zdraví.“ (Winnicott 2005, 15) Jako takový se může stát potenciální prostor mezi matkou a dítětem prvním prostorem hry: „Důvěra v matku zakládá prostředkující herní pole. Nazývám to herním polem, protože zde začíná hra.“ (Winnicott 2005, 63)

Co se zde míní slovem hra či hraní? Míní se tím děj ve vztahovém prostoru mezi (nejprve) dvěma aktéry, který tematizuje zároveň jejich spojení a zároveň jejich rozdílnost a který rovněž umožňuje zažít každému aktérovi jeho vlastní rozdílnost vůči sobě samému. Ve hře dítě zůstává dítětem, ale zároveň si hraje na to, „jako by“ bylo někým jiným. Zažívá stále tu stejnou „matku“, ale zažívá ji jako jinou. Zkoumá své možnosti, své fantazie o sobě a světě, svůj odpor vůči vnějšku a obrazu sebe sama, a to skrze sehrání nejrůznějších rolí a situací. Pečující osoba ve hře nabízí dítěti situace, které jsou různým způsobem nové a do různé míry frustrující i příjemné. V jedné z prvních her, ve hře na schovávanou, si „matka“ s dítětem hraje na to, že „matka“ není („matka“ se schovává za vlastní ruce). Tuto událost, která by byla ve skutečnosti velmi traumatizující, je v herním poli možno zkoumat a pohrávat si s různými jejími aspekty. Dítě prochází úseky radosti, zpozornění, úsilí, znejistění, dotkne se úzkosti a zažije salvu nadšení při „matčině“ návratu. Zažívá přítomnou „matku“ jako nepřítomnou a zkoumá své nové odpovědi na svět, ve kterém „matka“ není plně k dispozici. V dalších návazných hrách zažívá dítě další modalitě možného rozlišení skrze spojení. Ve hře na střelení, boření a exploze dítě naplno zažívá svou agresivitu a násilí světa, aniž by to mělo dopad na reálné události a aniž by se samo s agresí muselo identifikovat. Ve hře na převlékání se do cizích šatů dítě zažívá setkání s jinakostí a rozšiřuje si vtělený repertoár svých vlastních možností. Ve hře na duchy se setkává s fantaziemi a obrazy, které mohou a nemusejí ovlivňovat reálný život. Hry přinášejí zážitek excitace z pobytu na hranici mezi sebou-reálným a sebou-možným, mezi já a ne-já a mezi mocí a bezmocí. Dávají

přítomnost možnost vyhnout se dvěma mezním formám, dvěma vztahovým patologiím: radikální separací já a jiného a kompletní nerozlišenosti mezi já a jiným. Hra je tak prostorem, ve kterém je umožněno formovat „trvalý lidský úkol udržet vnitřní a vnější skutečnost oddělenou, byť vzájemně provázanou“ (Winnicott 2005, 3). Důležité je, že tuto funkci naplňuje hraní skrze *zkušenost*, skrze vtělené interpersonální, opakované „dělání“: „Hraní má místo a čas. Neodehrává se uvnitř, v žádném smyslu tohoto slova ... Neodehrává se ani ani venku, tj. není součástí odmítnutého světa, ne-já ... Máme-li získat kontrolu nad tím, co je vně, musíme něco dělat, nejen si něco myslet či přát, a dělání vyžaduje čas. Hraní je dělání.“ (Winnicott 2005, 55)

Skrze přechodové fenomény, předměty a prostor hry se dítě učí akceptovat, že milovaný zdrojový druhý neplní kompletně jeho potřeby; že svět jím není plně přivlastnitelný a ovladatelný. Výsledkem tohoto vývoje není bezmezná autonomie, harmonická vztahovost, ale jakási hravá schopnost plasticity a sebezdvojení: jsem takový a mohu být i jiný. Tato schopnost umožňuje člověku existovat dostatečně dobře i v neideálních, nerovných, či závislých vztazích, i ve vztahu se sebou samým, který je vždy vztahem do jisté míry netransparentním. Winnicott tak odmítá vyhrocenou představu, že člověk se individualizuje skrze násilnou separaci od pečující osoby, směrem k vládě jakéhosi vnějšího řádu norem, aby byl po celý život vždy jen více nebo méně potlačeným individuem potýkajícím se s touhou po návratu k jednotě a onipotenci, kterou kanalizuje různými náhradními způsoby. Odmítá však i naivně optimistickou představu, že člověk se může v jistém smyslu ideálně autonomizovat a žít v síti jasně oddělených rovnoprávných, nezávislých jedinců, kteří společně sdílejí hodnoty a etické normy. Místo toho Winnicott považuje proces růstu do (nikdy ne plně dosažitelné) autonomie za permanentní vratký děj, který je však právě ve své vratkosti „neredukovatelně vzrušující“ a „bytostně uspokojivý“ (Winnicott 2005, 70). To, co je na hře tak uspokojivé a vzrušující, je především fakt, že nás přivádí na samou hranu našeho vratkého sjednávání vztahu mezi já a ne-já, dobrem a zlem, fantazií a věcností. Vyjednává(vá)ní tohoto vztahu je existenciálně klíčové, přičemž hra umožňuje tuto křehkou hranici zároveň zažívat a zároveň ji měnit. Z tohoto důvodu je dokonce „hra uspokojující ... i v případech, kdy vede k vysokému stupni úzkosti“ (Winnicott 2005, 70). Schopnost spontánní radosti navzdory úzkosti je známkou toho, že hra napomáhá převzít lidskou situaci jinak než jako zavalující tíži, ohrožení, neredukovatelnou negativitu: „na podkladu hraní je vybudována veškerá lidská zkušenostní existence ... Zakoušíme život v oblasti transitivity fenoménů, ve vzrušujícím proplétání subjektivity a objektivního pozorování.“ (Winnicott 2005, 86) Na jiném místě říká Winnicott stručně: „možná, že jenom v hraní má dítě nebo dospělý svobodu být tvořivý.“ (Winnicott 2005, 71)

Přestože Winnicott svou koncepci hraní nejprve rozvíjí v rámci popisu dětského vývoje, chápe hru jako obecně lidskou kategorii: „Cokoli říkám o dětském hraní se vztahuje také na dospělé, jen je těžší celou věc popsat, když má zkoumaný materiál podobu hlavně verbální komunikace“ (Winnicott 2005, 54). Hra je univerzálním lidským fenoménem, který sahá od dětské hry až ke kulturním událostem: „existuje

přímý vývoj od přechodových fenoménů k hraní a od hraní k sdílenému hraní a od tohoto pak ke kulturním zkušenostem“ (Winnicott 2005, 69). Univerzální na hře nejsou způsoby hraní (dospělí si nehrají stejně jako děti), ale opakované zakoušení a zkoušení různých forem „jako by“, které umožňují člověku zakoušet vlastní potenciál a testovat kriticky a tvořivě okolní svět. Klasickým příkladem dospělého přechodového prostoru je prostor umělecké tvorby či recepce uměleckého díla. Divadelní katarze, vstup do světa literárního textu, kontemplace obrazu nebo jeho tvorba nabízí člověku možnost vyvázat se z bezprostředního vztahu se skutečností, prožít a následně integrovat zkušenost „jakoby“, a díky tomu transformovat svůj postoj ke skutečnosti. Veřejné debaty na společenská témata, které mají jasná pravidla a časový rámec, otevírají prostor pro konfrontaci a zároveň respekt diskutujících stran. Transitivní prostory vytvořené satirickými happeningy dávají možnost neohrožujícím způsobem projevit frustraci, a díky tomu pohnout společnost k aktivitě. Duchovní rituály snižují běžnou orientaci na plnění povinností, a otevírají tak možnost k sebeproměně. I relativně obyčejný večer se společenskými hrami či sousedské setkání s hudbou a tancem, generuje v člověku dle Winnicottových slov základní prožitek životnosti, jednoduše pocit, že je člověk opravdu naživu. Prožitek „jsem naživu, existuji, to jsem já“ není objevem nějakého speciálního obsahu „subjektu“, ale je ustavením herního postoje, natolik bezpečného a uvolněného, že si díky němu člověk dovoluje sebeodstup, odstup od světa a tedy kritičnost i tvořivost zároveň.

Doplníme, že svým pojetím hry se Winnicott nakonec vymezuje i vůči své inspiraci, psychoanalytické technice hry Melanie Kleinové. Kleinová pracuje s hrou jako s nástrojem terapie, v rámci které pacienti tělovou formu vyjadřují nejtěžší napětí, bolesti, traumata, problémy, aniž by si je sami museli uvědomovat. Vyjevené problémy vidí a interpretuje terapeut, který je využívá v následné terapii. Winnicott tuto techniku uznává, je však přesvědčen, že hra má své místo už ve zdravém mezilidském jednání, kde funguje jako součást živého procesu adaptace, subverze, rekonfigurace a vyjednávání: „Hraní samo je terapií.“ (Winnicott 2005, 67) Teprve není-li člověk schopen prožívat život v režimu hraní, nastává dle Winnicotta nutnost terapeutické intervence, jejímž úkolem je pomoci aktérovi přesunout se „ze stavu neschopnosti (si) hrát do stavu schopnosti (si) hrát“ (Winnicott 2005, 51).¹⁶

Toto tvrzení je poměrně zásadní a na první pohled budí dojem silné normativi-

¹⁶ Připomeňme, že některé kritiky vznesené proti Winnicottovi se týkají romantizace a jisté instrumentalizace pojmu hry. Hra přeci může být i nástrojem manipulace, oklamávání či eskapismu, a nejde ji vnímat jako čistě pozitivní nástroj zdravého rozvoje. Zde však není tolik problém s Winnicottem, jako s pojmem „hra“, který patří mezi typické „bytosně rozporované pojmy“ (Gallie 1956, 169). Hlavní charakteristikou pojmu hry je, že jeho výměr je předmětem trvalé diskuze a nedosažitelné shody. Winnicott identifikuje určitý způsob jednání s druhým jako hravý a určité podmínky definuje jako herní, a touto cestou zavádí *svůj pojem hry, jedno z možných pojetí hry*, pod které manipulace a lež nespadá.

ty: zdraví je identifikováno s hravostí. Kdo je schopen hrání, je zdravý, kdo ho schopen není, musí se léčit. Upozorníme však, že z jiného pohledu se vlastně jedná o vysoce nenormativní pohled na lidské zdraví, neboť vše, co je „alespoň trochu“, „více či méně“, „na různý způsob“ hravé, není nemocné. Nemoc nastává teprve ve chvíli, kdy se roztrhne pružné, experimentální a vratké vyjednávání hranice mezi já a ne-já buď ve prospěch absolutní symbiózy se světem nebo ve prospěch naprosté izolace, nezávislosti a atomizace. Zdraví je tedy pojato velmi široce jako aspekt takových forem života, třeba i relativně konzervativních, které se však udržují v dynamice vyjednávání vztahů. Nemoc, frustrace, zcizení, decentralizace, jsou součástí zdravé existence, pokud nepřetrhnou vztahovost. Princip „stačí, když“ vlastně udává jen jedno pravidlo, které ohraničuje široké pole možných životních schémat, na rozdíl od moralistního principu dobře-špatně, tak a ne jinak.

Etika péče v dialogu s Winnicottovou koncepcí hry a emočního vývoje. Pokusme se nyní zformulovat, jak by bylo možno využít Winnicottovu koncepci hry pro obohacení pojetí morální subjektivity a zralosti u Carol Gilliganové a v etice péče. Z dosavadního výkladu je zřejmé, že mezi etikou péče, koncepcí Carol Gilliganové a Donalda Winnicotta je shoda na východisku mezilidské vztahovosti jako základu subjektivity. Z tohoto předpokladu zároveň shodně vyvozují, že lidskou zranitelnost, netransparenci a závislost na druhých není možné ani žádoucí zrušit. Péče o vztahovou situaci může naopak více či méně přispívat jak k prospěchu jedince, tak i celého sociálního pole, a tím se stává etickým výkonem. Zastánci etiky péče dále shodně s Donaldem Winnicottem tvrdí, že ani úplná symbióza s druhým(i), ani úplná separace vůči druhým rozhodně k prospěchu jedince ani sociálního prostoru nepřispívají. Příznivé a eticky žádoucí je naopak rozvíjet konkrétní mezilidské vztahy uvnitř pole komplexní vztahovosti. V tomto smyslu rozvrhují oba přístupy normativitu, kterou bychom mohli označit jako *slabou*. V rámci etiky péče se klade důraz na nezbytnost rozvíjet etické jednání situačně a ve vztahu ke zcela konkrétnímu kontextu potřeb konkrétních druhých. V rámci „etiky hry“ pracuje Donald Winnicott s principem etického minimalismu, tedy přístupu, který pracuje s minimem pravidel, jež však pořád ještě (anebo právě proto) umožní žít intersubjektivní vztahy v jejich komplexitě.

V průběhu našeho výkladu jsme se nicméně dotkli dvou aspektů etiky péče, které se zdají být problematické a k jejichž revizi a obohacení by mohla Winnicottova teorie přechodového herního prostoru významně přispět. Prvním aspektem je téma *potřeb* a jejich naplňování v rámci intersubjektivních vztahů. Druhým aspektem je funkce tak zvaných *negativních emocí* v rámci etického zrání.

Etika péče, jak jsme viděli výše, spojuje vztahové pojetí morální subjektivity s etickým imperativem naplňování potřeb konkrétních druhých. Eticky žádoucí pečující vztahy se vyznačují vnímavostí vůči potřebám druhých a ochotou vycházet těmto potřebám vstříc. Je rovněž otázkou, zda každé naplňování potřeb druhých vede ke zralé vztahovosti a k „dospělé vzájemné propojenosti“, o níž mluví Carol

Gilliganová a zastánci etiky péče. Je rovněž otázkou zda a v jakém smyslu umožňuje etika péče myslet něco takového jako je zdravá proměna vztahu k sobě a k druhým skrze zkušenost nenaplnění a zvládnutelné frustrace. Na pozitivní roli takové proměny ve zdravém vývoji osobnosti nás upozorňuje právě Winnicottova koncepce přechodového herního pole. Tato koncepce nabízí model, který představuje zralou vztahovost jako dynamický proces, v němž na pozadí „dostatečně dobrého“ podpůrného prostředí všichni zúčastnění aktéři procházejí přechodovými prostory, v nichž se jejich vztah k sobě a k druhým, a spolu s tím i jejich potřeby proměňují. Zvládání konfliktů, frustrací a nenaplněných potřeb se přitom v rámci herního přechodového prostoru stává něčím, co zúčastněným nepůsobí utrpení, ale spíše snesitelnou zátěž, ne-li potěšení.

Druhým problematickým bodem je, jak už jsme zmínili, tendence redukovat destruktivitu, agrese či nenávist pouze na symptom nedostatku láskyplného spojení. Winnicott v návaznosti na psychoanalytickou teorii objektních vztahů přesvědčivě předvádí, nakolik je destrukce a nenávist integrální součástí každého emočního zrání. Skrze paradigma hry se agrese může ukázat jako bolestná, ale nikoli pustošivá a nežádoucí. V článku „Hate in the counter-transference“ (1949) Winnicott ukazuje, že dokonce i ve vztahu „matky“ a dítěte je potřebné a žádoucí pracovat s emocí nenávisti – a to nejen s nenávistí dítěte k matce, když se dítě snaží vytvářet si nová pole působnosti, ale i ze strany matky k dítěti. Nenávist a agrese přitom není vylíčena jako nebezpečí či patologie ale jako předpoklad schopnosti „plného vztahu“ (Tuber 2008, 161). Agrese ve zralých etických vztazích může být výrazem touhy láskyplné spojení transformovat, v rámci vztahu se nově a jinak vyjádřit, anebo vztah z dobrých důvodů nenavázat, nebo ukončit. Negativní emoce se z této perspektivy jeví jako plnoprávná součást zralého vztahu, který je schopen snést ambivalenci a paradox.¹⁷ Touto cestou se romantizující představa nenásilných lidských vztahů koriguje, aniž bychom se ale vrátili k paradigmatu agresivního individualismu.

Promyšlení vzájemných přesahů, inspirací a obohacení mezi etikou péče a teorií hry Donalda Winnicotta nicméně u těchto bodů nekončí. Po dalším rozpracování bezesporu volají témata vztahu mezi psychologií jednotlivce a kulturně a politicky strukturovanou socialitou, téma kreativity a funkce umění v rámci etiky péče, téma odpovědnosti a svobody v rámci teorie hry a emočního vývoje jednotlivce či téma tzv. „dark game“, tedy manipulativního zneužití herních principů za účelem ovládnutí jednotlivců či veřejnosti. Tento článek je naším prvním krokem směrem ke komplexnějšímu zpracování zmíněných témat na stránkách dalších publikací, které již připravujeme.

¹⁷ Obdobnou cestou se vydává například Sarah LaChance Adams (2014), když v rámci své etiky ambivalence popisuje různé emoční polohy mateřství jako právoplatné součásti jednoho vztahového pole. Srov. také Hollway a Featherstone (1997).

Literatura

- BLUM, A. L. (1988): Gilligan and Kohlberg: Implications for Moral Theory. *Ethics*, 98 (3), 472 – 491.
- BUTLER, J. (2005): *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham University Press.
- BURACK, C. (1994): *The Problem of the Passions: Feminism, Psychoanalysis, and Social Theory*. New York; London: New York University Press.
- GALLIE, W. B. (1956): Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56 (1), 167 – 198.
- GILLIGAN, C. (1982a): *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*.
- GILLIGAN, C. (1982b): New Maps of Development: New Visions of Maturity. *American Journal of Orthopsychiatry*, 52 (2), 199 – 212.
- GILLIGAN, C. (1995): Hearing the Difference: Theorizing Connection. *Hypatia*, 10 (2), 120 – 127.
- GILLIGANOVÁ, C. (2001): *Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál.
- HEKMAN, S. (2014): *The Feminine Subject*. Cambridge: Polity Press.
- HELD, V. (2015): *Etika péče: osobní, politická a globální*. Praha: Filosofía.
- HOLLWAY, W. (2006): *The Capacity to Care: Gender and Ethical Subjectivity*. London; New York: Routledge.
- HOLLWAY, W. – FEATHERSTONE, B. (eds.) (1997): *Mothering and Ambivalence*. London – New York: Routledge.
- CHODOROW, N. (1978): *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley; Los Angeles; London: California University Press.
- JESENKOVÁ, A. (2016): *Etika starostlivosti*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach.
- KAKKORI, L., HUTTUNEN, R. (2010): The Gilligan-Kohlberg Controversy and Its Philosophico-Historical Roots. In: Peters, M., Ghiraldelli, P., Berislav, Z., Gibbons, A. (eds.): *Encyclopaedia of Educational Philosophy and Theory*. www.ffst.hr/ENCYCLOPAEDIA (navštíveno 7. 10. 2010).
- KANT, I. (1976): *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda.
- KOUBOVÁ, A. (2014): Etika odvrženého a morálka oběti: k pojetí lidství a nelidství u Adorna, Butler a Améryho. *Filozofia*, 69 (7), 549 – 557.
- KOUBOVÁ, A. (2017): The Sacrifice and the Ludic Stances Reflected Through the Theatre Practice of the 20th Century. *Filozofia*, 72 (6), 451– 462.
- LACHANCE ADAMS, S. (2014): *Mad Mothers, Bad Mothers, and What a „Good“ Mother Would Do: The Ethics of Ambivalence*. New York: Columbia University Press.
- NODDINGS, N. (1984): *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- PLHÁKOVÁ, A. (1998): Pojem objekt v psychoanalýze. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Psychologica*, 32, 17 – 26.
- POPA, D. (2017): Oslovený subjekt. *Filozofia*, 72 (10), 769 – 778.
- TUBER, S. (2008): *Attachment, Play, and Authenticity: A Winnicott Primer*. Lanham: Jason Aronson.
- URBAN, P. (2015): Enactivism and Care Ethics: Merging Perspectives. *Filozofia*, 70 (2), 119 – 129.
- WINNICOTT, D., (1949): Hate in the counter-transference. *The International Journal of Psychoanalysis*, 30, 69 – 74.

- WINNICOTT, D. (1965): *The Maturation Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*. New York: International Universities Press.
- WINNICOTT, D. (1990): The Concept of a Healthy Individual. In: Clare Winnicott – Donald Winnicott: *Home Is Where We Start From. Essays by a Psychoanalyst*. London: Penguin Books.
- WINNICOTT, D. (2005): *Playing and Reality*. London; New York: Routledge.

Tento článek je výstupem grantového projektu „Za fenomenologii sociality, GA ČR, GA16-23046S“, řešeného na Filosofickém ústavu AV ČR, v.v.i.

Alice Koubová
Filosofický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika
e-mail: koubova@flu.cas.cz

Petr Urban
Filosofický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika
e-mail: urban@flu.cas.cz